

ПРОБЛЕМИ МОРФОНОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ В ІСТОРИЧНІЙ ЛІНГВІСТИЦІ

Стаття присвячена дослідженню теоретичних проблем морфології в українській історичній лінгвістиці. Підкреслено, що морфологічні процеси відігравали значну роль в історії української мови. Зазначено важливість взаємодії історичної та описової лінгвістики для визначення статусу морфології, з'ясування її завдань, основних понять і термінів, уточнення одиниць опису.

Ключові слова: історична лінгвістика, історія української мови, морфологія, описова лінгвістика.

Зародження морфології як напрямку лінгвістичних досліджень пов'язане з розвитком порівняльно-історичного мовознавства. Ознайомившись з ученням індійських граматистів про закони *sandhi*, *guna* та *vrddhi*, індоевропейці встановили ряд типів звукових структур в основах слів досліджуваних мов, визначили коло лінгвістичних явищ, які сьогодні є предметом морфологічних досліджень. Зокрема, було описано індоевропейські чергування голосних, з'ясовано їх природу та функції, а також висловлено припущення про зумовленість чергувань потребою виразити певні граматичні значення (Я.Грім, А.Шлейхер, К.Бругман, А.Мейє).

Проте морфологія як самостійна дисципліна оформилася спершу в описовій лінгвістиці. У функціональному аспекті її виокремлення було пов'язане зі з'ясуванням специфіки морфологічних явищ та їх відношення до явищ фонології і морфології, з висвітленням закономірностей функціонування в синхронній мовній системі.

Свого часу М.С.Трубецької, один із засновників морфології як лінгвістичної науки, наголошував на важливості вивчення морфологічних явищ у діахронії [13,115-118]. Проте історична морфологія тривалий час залишалася поза увагою дослідників. Зокрема, в україністиці проблеми історичної морфології і до сьогодні перебувають на своєрідній периферії таких дисциплін, як історична фонологія та історична граматики.

Дослідники історії української мови, починаючи з О.Потебні та П.Житецького, висвітлювали ряд явищ, істотних із погляду становлення історичної морфології. Хоча монографічні дослідження з історичної морфології досі, на жаль, відсутні, проте в розвідках і статтях Л.Булаховського, Ю.Шевельова, О.Мельничука, М.Жовтобрюха, П.Самійленка, С.Бевзенка, П.Тимошенка, В.Русанівського, В.Скляренка, І.Матвіяса, А.Залеського висловлено важливі ідеї граматикизації фонетичних процесів української мови, схарактеризовано взаємозв'язки між морфологічними та фонетичними явищами, досліджено умови функціонування альтернацій в окремих частинах мови тощо.

Актуальним завданням на сьогодні є системне вивчення морфології української мови в діахронії з метою визначити роль морфологічних засобів в організації словозмінних і словотворчих парадигм, виявити спільне та відмінне в морфологічній структурі української мови різних періодів, а відтак простежити історичний розвиток морфологічної системи в цілому, а не лише окремих її процесів.

Морфологія виступає певним регулятором внутрішніх взаємозв'язків між елементами мовної структури, а «взаємний зв'язок різних рівнів мови виявляється не тільки під час вивчення мовної системи в певний момент її існування. Ще яскравіше він виступає під час дослідження його в історичному аспекті, оскільки часто можна спостерігати, як те, що спочатку належало одному рівню мови, переходить до іншого і дає можливість краще розібратися у фонетичних та граматичних процесах» [6, 62]. У діахронній проекції морфологія виступає як каталізатор фонетичних процесів, оскільки, з одного боку, сприяє інтенсифікації або, навпаки, послаблює дію фонетичних процесів у морфології, а з іншого, відіграє активну роль у становленні та історичних перетвореннях тих чи інших морфологічних форм, завдяки чому забезпечується оптимальна побудова словоформ у парадигматичному і дериваційному рядах. Становлення морфологічних характеристик відбувається як розвиток певної фонетичної тенденції, що підтримує категоріальне розподілення форм, зумовлене граматичною системою.

У процесі історико-морфологічного аналізу постає питання про специфіку співвідношення основних одиниць таких підсистем, як фонетика й морфологія. Одиниці морфології щодо фонологічних перебувають на вищому ступені абстракції, оскільки фонологічна система ближча до максимального розмежування форм, в ідеалі – до індивідуального вираження кожної окремої словоформи. Граматика ж, навпаки, зводить цілі ряди цих словоформ у єдині

класи, внаслідок чого виникає тенденція до максимальної єдності всього парадигматичного ряду [2, 15]. Найвиразнішою формою впливу фонетики на історичну морфологію стає те, що фонетичні характеристики морфем ніби нейтралізують дію морфонологічних процесів. У свою чергу, вплив морфології на звукові зміни призводить до поширення чергування фонем за межі початкового морфемного списку [11, 186-191]. Отже, якщо «фонологія надає для морфонології матеріал (варіювання фонемного складу морфем), то граматику утворює галузь її функцій» [4, 13-14].

Відповідаючи на питання про те, якими ознаками має володіти фонологічне явище, щоб йому приписати статус морфонологічного, дослідники підкреслюють його значеннєвість. А отже, наголошують на тому, що аналіз «морфонологічних явищ нерідко стає ключем до глибинної граматики й завжди – до розуміння сітки граматичних протиставлень у мові» [3, 12-13]. Морфонологічні характеристики допомагають диференціювати не тільки кореневі та суфіксальні морфемні, дієслівні або іменні корені, не тільки маркувати певні морфемні шви, як зазначав М.С.Трубецької, але й здійснювати складніші функції – сприяти підтримці та посиленню співвідносних граматичних опозицій і відображати одночасно ієрархію цих опозицій та класів слів. Отже, внутрішній зміст кожного морфонологічного явища полягає в тому, щоб сигналізувати про тонку, ледь помітну, але від цього не менш реальну зміну у значенні однієї форми порівняно з іншою.

Морфонологічний аналіз починається зі встановлення перетворень тієї самої одиниці у складі різних граматичних опозицій, тобто зі встановлення факту варіювання. Далі засвідчене варіювання аналізують граматично і встановлюють, чи має воно відношення до граматичного розподібнення форм і передавання значень. Отже, предметом морфонологічного аналізу мають бути ті звукові зміни, які зумовлені вимогами морфологічного рівня, а основним завданням стає встановлення кореляцій між виявами формального варіювання одиниці зафіксованого типу та конкретний опис функцій морфонологічного перетворення [2, 24].

У процесі морфонологічного аналізу використовують різні підходи, починаючи його або з детального опису парадигматичних і дериваційних рядів, або з вивчення функцій фонологічних засобів. У першому випадку більшість розглянутого матеріалу виявляється поза межами морфонологічного аналізу й перетворюється у свого роду коментар до опису окремих морфологічних груп. Другий шлях виявляється більш продуктивним, оскільки дає змогу з'ясувати, які з фонологічних перетворень, що характеризують певні періоди, придатні для використання з морфонологічною метою і якою саме; зокрема, він допомагає виявити джерела морфонологічних характеристик, механізм їх появи та функціонування [2, 24].

Діахронна морфонологія починається з синхронного опису мови, адже «не діахронією, а послідовними синхронними «горизонталями» діахронічних фіксацій ми можемо встановити, що відбувається в історії мови» [9, 13]. Проте історію змін можна простежити тільки за допомогою зіставлення морфонологічних систем на різних етапах мовного розвитку. Це пояснюється тим, що лише після встановлення системних відношень на певному етапі розвитку мови, а не під час вивчення змін окремих явищ, можна побачити і з'ясувати шляхи розвитку морфонологічної системи мови в цілому.

Загальновідомим є положення, згідно з яким одне із завдань морфолога-діахроніста полягає в реконструкції синхронних зрізів морфонологічної системи в періоди відносної сталості. «За таких умов головною одиницею опису має бути морфонологічна ознака, а історія морфонологічної системи буде протиставлятися історії розвитку, змін та згасання цих ознак. Оскільки ознаки – це абстракція, то опис історії мови може виявитися досить узагальненим і може оминати історію окремих форм» [5, 10].

Інше розуміння морфонологічного аналізу випливає з того, що оскільки мова – функціональне явище, то й зміни в ній мають функціональний характер. Саме морфонологія, одиниці якої виділяються за їхніми функціями, здатна розкрити природу фонетичних змін. За цього розуміння «в центрі історичної морфонології як науки стоятиме видозміна. Основними проблемами, які виникатимуть при вивченні такої видозміни, виступатимуть проблеми причини й механізму зміни» [5, 11].

У світлі сказаного предметом вивчення діахронічної морфонології мають бути, зокрема, історичні зміни рядів чергувань, а основними аспектами — а) фонологічна структура морфем на різних хронологічних зрізах; б) морфонологічна характеристика словотворчих та словозмінних моделей; в) структура рядів чергувань і механізм їх дії; г) шляхи змін морфонологічних характеристик слова і причини перетворення рядів чергувань [1, 7]. Головним завданням

морфологічного дослідження стає встановлення правил та закономірностей, що характеризують співвідношення різних типів чергувань та їх функцій у граматичній системі мови [4, 22].

Важливою характеристикою морфологічних процесів є поняття морфологічної позиції, що вперше з'явилося у працях О.Реформатського [9]; її звичайно розуміють або як характер фонем на міжморфемному шві [9, 58], або як умови поєднання одиниць певного граматичного характеру та фонемного складу [9, 13].

Оскільки морфологічні явища було визначено як такі, що передають певні граматичні значення, взаємодіють з афіксами, але водночас залежать від фонемного складу морфем (основ), які беруть участь у формо- та словотворенні, то умови реалізації цих модифікацій точніше передає поняття морфологічної позиції у другому значенні.

Позиції, основа яких виступає в незмінному вигляді, є сильними, а позиції, де відбуваються морфологічні перетворення, визначаються як слабкі. У сильній позиції виступає основний варіант чергування, у слабкій – позиційний. «Між поняттями сильної і слабкої позицій у фонології і морфології у плані діакронії звертає на себе увагу історична спадкоємність. Як правило, слабкі морфологічні позиції перебувають на місці колишніх слабких фонологічних позицій» [10, 170].

Позиція включає в себе поняття спрямованості, оскільки між членами чергувань і, відповідно, між варіантами морфем складаються відношення похідності. Найчастіше вибір спрямованості (початкової форми) залежить від зовнішніх щодо морфології чинників. Під час опису явищ морфології у словозміні дослідники нерідко вважають початковим той вид основи, який представлений у словниковій словоформі, тобто для іменника – у наз. відмінку одн. чол. роду, для дієслів – в інфінітиві і т.д. Це відповідає уявленням про особливу роль згаданих форм не тільки в парадигматиці мови, але й у номінативній діяльності людини.

Іншим критерієм добору може стати історичний, коли обирають спрямованість, яка збігається з історичними відношеннями між членами чергування, або критерій ступеня зумовленості чергування (його похідного члена), де спрямованість треба обирати так, щоб чергування більшою мірою виявилось зумовленим граматичною позицією, аніж чергування з протилежною спрямованістю [12, 42].

Діакронна морфологія оперує не стільки морфемами, скільки словом, яке усвідомлюється як сукупність словоформ, поєднаних у парадигматичні ряди. Тому морфологічні характеристики не тільки накладаються на готову словоформу, але й пронизують цілі ланки парадигми і створюють основу для наступного внутрішнього та зовнішнього парадигматичного протиставлення.

З погляду діакронії морфологія не просто з'ясовує специфічні риси морфологічних явищ, а й історично обґрунтовує фонологічні зміни, що виникають та розвиваються у процесі сполучення морфем, встановлює місце і роль змін на певному етапі мовного розвитку. Так, процес переходу фонетичного чергування в морфологічне можна простежити лише в діакронному аспекті. Саме дослідження морфології в діакронії доводить автономність морфологічної системи, яка не виступає як застиглий, зафіксований колись зліпок фонологічного перетворення. Закономірності вокалізації іменної основи не тотожні історичним закономірностям занепаду зредукованих. Складним є й добір зменшувальних суфіксів, де тільки ґрунтовний історичний аналіз допомагає виділити різні хронологічні накладання морфологічних перетворень первісної системи.

Важливо наголосити, що відносно повний опис морфологічної системи дає змогу встановити важливі для історичного мовознавства факти, які в іншому разі можуть виявитися поза увагою дослідників. Ці факти стосуються як самої морфологічної системи, так і в багатьох випадках винятків із неї.

Становлення морфологічних характеристик відбувається в історії мови як розвиток певної фонетичної тенденції, яка може підтримати категоріальне розподібнення форм, зумовлене граматичною системою. Діакронний аналіз морфологічних характеристик має підвести дослідника до того моменту, коли явище, типове для нижчого рівня, переростає його, виходить за межі й виступає в новій якості на вищому рівні. Як правило, сходинкою в цьому переході стає процес фонологізації алофонів однієї фонемі [146, с. 35].

Вивчення морфологічної системи в діакронії дає змогу не тільки встановити історію розвитку морфологічних явищ, а й повніше простежити їх функціонування в синхронній системі, оскільки особливості морфологічних модифікацій у сучасній мові значною мірою визначаються історичними причинами. Це вивчення сприяє глибшому розумінню власне

фонетичних і граматичних процесів, відбиває специфіку морфології як науки, дає підстави сформулювати найважливіші правила словотвірної та словозмінної морфології, а отже, відкриває нові можливості для аналізу внутрішніх взаємозв'язків між елементами граматичної структури. Завдяки зазначеному підходу виникає можливість зіставлення історичних і сучасних явищ морфології, пошуку паралелізму в їх розвитку, віднайдення тих сучасних явищ, які відповідають певним аналогам в історичній морфології.

Отже, важливість вивчення історичної морфології української мови зумовлена не тільки недостатньою розробленістю її основних понять, а й потребою визнати, що морфологічні процеси відігравали значну роль в історії мови, виступаючи регуляторами фонологічного розмаїття у граматиці; потребою розкрити причини виникнення та розвитку фонемних модифікацій морфем, що, безперечно, відкриває нові можливості для аналізу внутрішніх взаємозв'язків між елементами граматичної структури; потребою визначити роль морфологічних засобів в організації словозмінних та словотворчих парадигм, сформулювати правила словотвірної та словозмінної морфології; нарешті, потребою з'ясувати роль доморфологічного періоду в історії мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. Варбот Ж.Ж. Праславянская морфология, словообразование и этимология. – М.: Наука, 1984. – 237 с.
2. Историко-типологическая морфология германских языков : (Фоно-морфология. Парадигматика. Категория имени). – М.: Наука, 1977. – 359 с.
3. Кубрякова Е.С., Панкрац Ю.Г. Морфология в описании языков. – М.: Наука, 1983. – 119 с.
4. Кубрякова Е.С., Панкрац Ю.Г. О типологических процессах деривации // Теоретические аспекты деривации. – Пермь, 1980. – С. 34 – 67.
5. Кудрявцев Ю. Очерки по русской исторической фонологии и морфологии. – Тарту: Тартуский ун-т, 1996 – 155 с.
6. Кузнецов П.С.: О принципах изучения грамматики. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1961. – 100 с.
7. Макаев Э.А., Кубрякова Е.С. Отличительные черты морфологии германских языков с историко-типологической точки зрения // Историко-типологические исследования морфологического строя германских языков. – М.: Наука, 1972. – С. 7 – 39.
8. Попова Т.В. Морфологические типы субстантивных парадигм в современном украинском литературном языке // Славянская морфология: Субстантивное словоизменение. – М.: Наука, 1987. – С. 38 – 89.
9. Реформатский А.А. Еще раз о статусе морфологии, ее границах и задачах // Фонологические этюды. – М.: Наука, 1975. – С. 98 – 118.
10. Смиренский В.Б. Историко-типологическая характеристика морфологии русского спряжения // Историко-типологические и синхронно-типологические исследования. – М.: АН СССР. Ин-т языкознания, 1972. – С. 287 – 301.
11. Тимошенко П.Д.: Взаємозв'язки між фонетичними і морфологічними явищами в українській мові. In: Питання історичного розвитку української мови. – Харків: Вид-во Харківського ун-ту, 1962. – С. 180-192.
12. Толстая С.М. О некоторых трудностях морфологического описания // Вопросы языкознания. – 1971. – № 1. – С. 37 – 43.
13. Трубецкой Н.С.: Некоторые соображения относительно морфологии. Пражский лингвистический кружок. Сб. статей / Сост., ред. и предисл. Н.А.Кондрашова. – М.: Прогресс, 1967. – С. 115-118.

Статья посвящена исследованию теоретических проблем морфологии в украинской исторической лингвистике. Подчеркивается, что морфологические процессы сыграли значительную роль в истории украинского языка. Отмечается важное значение взаимодействия исторической и описательной лингвистики для определения статуса морфологии, выяснения ее задач, основных понятий и терминов, уточнения единиц описания.

Ключевые слова: историческая лингвистика, история украинского языка, морфология, описательная лингвистика.

The article is devoted to research of theoretical problems of morphonology in the Ukrainian historical linguistics. A significant role of morphonological processes in history of the Ukrainian language is underlined. The importance of interaction of historical and taxonomic linguistics for definition of the status of morphonology, clarification of its problems and the basic concepts are specified.

Key words: historical linguistics, history of the Ukrainian language, morphonology, taxonomic linguistics